

GRZEGORZ BŁASZCZYK (Poznań)

Reformy administracyjne na Żmudzi w drugiej połowie XVIII wieku

W niniejszym artykule stawiamy sobie za cel przedstawienie reform administracyjnych na Żmudzi w 2 połowie XVIII w.¹ Reformy te oraz poprzedzające je projekty stanowią fragment podjętej w tym czasie gruntownej reformy ustroju Rzeczypospolitej, częściowo zrealizowanej w Konstytucji 3 maja. Na przykładzie jednego z regionów Rzeczypospolitej (o powierzchni około 23 000 km²) będziemy obserwować poczynania zmierzające przede wszystkim do uzdrowienia miejscowych stosunków. Nie brakowało tam również myśli o szerszych horyzontach, przydatnej także do reformy w innych regionach państwa.

Żmudź — oficjalnie zwana Księstwem Żmudzkiem — jest wdzięcznym tematem badań nad podziałami administracyjno-terytorialnymi. Do końca XVIII w. zachowały się tam bowiem dawne struktury administracyjno-terytorialne². Struktury te ukształtowały się w swych zasadniczych

¹ Niżej podajemy wykaz skrótów, użytych w tym artykule: AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie; B Czart — Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie; BJ — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie; BLAN — Biblioteka Centralna Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie; BN — Biblioteka Narodowa w Warszawie; Pobór 1651 — Uchwała sejmiku w Rosieniach w sprawie wybierania 15 poborów (AGAD, Archiwum Piłsudskich, LVI, C, k. 36 n.); Popis 1621 — Rejestr Popisowy (pospolitego ruszenia żmudzkiego 1621 r., b.d., AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, VII, 85); Popis 1704 — Konfederacja generalna powiatów skonfederowanych Księstwa Żmudzkiego 1704 r. (B Czart 198, s. 673-775); Popis 1765 — Spis szlachty Księstwa Żmudzkiego z 1765 r. (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Miynowskie Chodkiewiczów 433, nlb.); PSB — *Polski Słownik Biograficzny*; VL — *Volumina Legum*, wyd. J. O h r y z k i.

² H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. II, Wilno 1932, s. 76-106. Zagadnienie podziałów administracyjno-terytorialnych Żmudzi w XVII-XVIII wieku (i problemów demograficznych tego obszaru) było przedmiotem rozprawy doktorskiej niżej podpisanego, napisanej pod kierunkiem prof. dra Jerzego Ochmańskiego w roku 1983.

rysach w XVI w., kiedy to dawne włości żmudzkie — notowane w źródłach od połowy XIII w. — zostały przekształcone w powiaty. Powiaty żmudzkie były pewnego rodzaju reliktem w Wielkim Księstwie Litewskim, nie dotknęły ich bowiem reformy administracyjne z lat 1565 - 1566, kiedy to powiat litewski stał się okręgiem sądowym, sejmikowym i organizacji pospolitego ruszenia³. Z punktu widzenia ówczesnych reform Żmudź była jednym powiatem sądowym z siedzibą w Rosieniach, choć formalnie dzieliła się na 29 powiatów (czasem mówi się o 28, niektóre bowiem powiaty występowały nieraz razem, o czym niżej będzie mowa).

Tak zwany powiat żmudzki aż do 1791 r. nie był ani okręgiem sądowym, ani sejmikowym; dopiero w XVIII w. próbowano zorganizować okręg sejmikowy w ramach powiatu. Próby te zaistniały w pierwszej połowie XVIII w., a ich formą były sesje powiatowe szlachty w różnych ośrodkach danego powiatu; najczęściej jednak pomijano jego tradycyjne centrum. Sesje te zwano też zgromadzeniami, zjazdami obywateli, a raz wspomniano nawet o „congressie” w Kielmach (1720 r.). W tym ostatnim wypadku opracowano taryfę dymów powiatu kroskiego „per delegatos z Okolic ordynowanych”. Celem tych sesji była z reguły „melioracja” dymów na podstawie taryf abiuratowych z 1690 r.; miały więc one charakter podatkowy.

Wiadomo, że sesje takie odbywały się w powiecie berżańskim w latach 1717 - 1738 w różnych miasteczkach parafialnych tego powiatu (Szawkiany, Kurszany, Żagory Stare) oraz w innych powiatach: kroskim (Kielmy, 1720 r.), powondeńskim (Wornie, 1730 r.), birżyniańskim, Wielkich i Małych Dyrwian (Tryszki, 1731 r.), użwenckim (Użwenty, 1737 r.), telszewskim (Telsze, 1743 r.) i innych⁴.

W sumie powiat żmudzki — jeśli nie liczyć wspomnianych wyżej prób sejmikowych — był przede wszystkim jednostką organizacji pospolitego ruszenia na Żmudzi. Odgrywał on również pewną rolę w organizacji skarbowości, taryfy podatkowe bowiem spisywano na Żmudzi nie według parafii, lecz w ramach tradycyjnej struktury powiatowej⁵.

³ Ostatnio pisał na ten temat J. Bardach, *Powiat w Polsce późnośrednio-wiecznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1967, nr 2, s. 147.

⁴ BLAN, Fond 37, nr 339 (pow. kroski), 340 (berżański), 341 (birżyniański, Wielkich i Małych Dyrwian), 342 (powondeński i użwencki), 520 (telszewski). Mikrofilmy powyższych taryf znajdują się w Zakładzie Historii Narodów ZSRR w Instytucie Historii UAM.

⁵ Porównaj taryfy dymów Żmudzi z lat: 1667 (J. Ochmański, *Szlachta żmudzka w XVII wieku*, w: *Gospodarze przesłanki historii społecznej*, Poznań 1982, s. 97 - 111), 1690 (Taryfa Xięstwa Żmudzkiego wyrażająca dymy Szlacheckie Poddzańskie y Królewskie w Powiatach wszystkich — rkp. Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie, b. Ossol. 3316, mikrofilm w Zakładzie Historii Narodów ZSRR w Instytucie Historii UAM) i 1775 (H. Łowmiański, o.c., t. I, s. 328 - 329). Strukturę parafialną spotkał się tylko w popisie 1765 r. (dla powiatu rosieńskiego).

Dość szybko ujawniła się słabość szesnastowiecznej struktury powiatowej i potrzeba pewnych zmian, nie naruszających jednak istoty tej struktury. Zjawisko to wyraźnie występowało w tworzonych doraźnie w XVII w. podziałach wojskowych i skarbowych na Żmudzi. Polegało ono najczęściej na łączeniu kilku sąsiednich powiatów w jedną jednostkę skarbową lub wojskową, choć wyjątkowo zdarzała się też sytuacja odwrotna. Można tu powołać się na podział powiatu wielońskiego w 1704 r. na „chorągiew jenerałną” (121 koni) oraz „trakt bejsagolski” z 70 końmi, co umotywowano następująco: „względem obszerności powiatu wielońskiego”⁶. Również w podziale wojskowym Żmudzi w 1765 r. podzielono szlachtę powiatu wilkiskiego na 2 chorągwie, a powiatu wielońskiego — na 3 trakty; będzie o tym mowa niżej.

Tytułem przykładu podamy tutaj podział pospolitego ruszenia szlachty żmudzkiej z lat 1621 i 1765 oraz podział skarbowy Żmudzi z 1651 r. dla wybierania 15 poborów⁷.

Podczas popisu 1621 r. wymieniono 28 powiatów, łącznie bowiem potraktowano oba powiaty dyrwiańskie (Wielkich i Małych Dyrwian). Żmudź podzielono na 9 chorągwi, liczących od 1 do 5 powiatów. Każda z tych chorągwi liczyła przynajmniej 100 koni. Z wyjątkiem chorągwi kroskiej — liczyła ona 114 koni — wszystkie pozostałe chorągwie obejmowały przynajmniej 2 powiaty, a w wypadku małych powiatów liczba ich wzrastała do 5. Zasadą było łączenie kilku sąsiednich powiatów, związanych nie tylko bliskością geograficzną, ale również tradycją historyczną. Wśród pozostałych 8 chorągwi utworzono bowiem następujące jednostki organizacyjne.

1. Powiaty nadniemeńskie i nadniewiaskie utworzyły 2 chorągwie:
 - a) Ejragoła i Wielona;
 - b) Wilkija, Jaswojnie i Tendziagoła.
2. Powiaty Żmudzi centralnej obejmowały chorągwie:
 - a) Rosienie i Widukle;
 - b) Szawdów, Korklany, Użwenty, Potumsze i Powonden;
 - c) Żorany, Medyngiany, Twery, Retów i Gondynga⁸.
3. Powiaty późniejszego osadnictwa (XV - XVI w.), związanego z kolonizacją kresów żmudzkich; należały doń chorągwie:
 - a) Korszew i Pojutrze (kierunek południowo-zachodni);
 - b) Połaga, Płotele, Telsze i Wieszwiany (kierunek północno-zachodni ku wybrzeżu morskemu i granicy kurlandzkiej);

⁶ Popis 1704.

⁷ Popis 1621; popis 1765; pobór 1651.

⁸ Do grupy tej zaliczymy też powiat kroski. Trzeba dodać, że pow. retowski i gondyński są oczywiście późniejszego pochodzenia, ale ich związki z centralną Żmudzią sugerują powiązania osadnicze między nimi (kierunek ekspansji i zaludnienie kresów).

- c) Birżyniany, Dyrwiany, Berżany i Szawle (kierunek północny i częściowo północno-wschodni).

Zarysowane tu związki między powiatami były rezultatem nie tylko potrzeb wojskowych (utworzenie względnie równych i liczących przynajmniej 100 koni oddziałów jazdy), ale i określonych relacji historycznych, w tym osadniczych. Niektóre z tych związków zachowały swą trwałość jeszcze w drugiej połowie XVIII w. Dotyczy to zwłaszcza powiatów Żmudzi centralnej oraz północnych kresów żmudzkich (pow. birżyniański, Małych i Wielkich Dyrwian).

Przy wybieraniu poborów w 1651 r. utworzono 20 jednostek, obejmujących od 1 do 6 powiatów. Dla każdego okręgu wyznaczono poborę podatkowego i ośrodek, gdzie należało składać podatki. Tych ostatnich było tylko 16, w kilku bowiem wypadkach 1 ośrodek był wspólny dla kilku jednostek. Załedwie w 7 wypadkach ośrodkami tych okręgów były dawne centra powiatowe (Ejragoła, Wilkija, Jaswojnie, Rosienie, Wi dukle, Kroże i Telsze); w większości wypadków było więc inaczej. Nie wiadomo, jakimi kryteriami posługiwano się przy wyborze nowych ośrodków. W grę wchodziło zapewne położenie geograficzne, wielkość danego ośrodka (z reguły było to miasteczko), możliwość zapewnienia przezeń pobytu większej liczbie szlachty, a zapewne i tradycyjna ranga danego ośrodka. W skrajnym wypadku ośrodkiem zostało miasteczko, nie leżące w danym powiecie. Chodzi tu o Łukniki w powiecie Małych Dyrwian, które było ośrodkiem zbierania poborów dla powiatu potumszewskiego i Bolsie w powiecie pojurskim — dla powiatu szawdowskiego. W obu wypadkach miasteczka te leżały na skraju sąsiedniego powiatu, spełniając też pewne funkcje (nie tylko gospodarcze, ale i kościelne) dla tego powiatu.

Nowymi ośrodkami były jeszcze następujące miejscowości: Grynkiszki (pow. tendziagolski), Janiszki (szawelski), Kroki (wieloński), Kołtyniany (korszewski), Szyłele (pojurski), Wornie (powondeński), Plungiany (dla 6 powiatów Żmudzi północno-zachodniej) oraz Szawkiany (berżański).

Jeszcze inaczej podzielono Żmudź w świetle rejestrów popisowych pospolitego ruszenia w 1765 r. Szlachta 10 powiatów stanowiła tam odrębne jednostki pospolitego ruszenia. Dalsze 2 miały na czele pułkowników, którym podlegały 2 (pow. wilkiski) lub 3 (wieloński) chorągwie na czele z rotmistrzami. Pozostałe powiaty podzielono na następujące jednostki:

1. Wielkich i Małych Dyrwian, birżyniański;
2. berżański, szawelski;
3. gondyński, retowski, poławowski;
4. telszewski, plotelski;
5. medyngiański, żorański, twerski;
6. užwencki, korklański, potumszewski, powondeński.

W dużym stopniu były to tradycyjne związki sąsiadujących z sobą

powiatów, na co wskazuje porównanie tego wykazu z podobnym z 1621 r. Otóż wymienione wyżej chorągwie — bez wyjątku — w większym lub mniejszym stopniu nawiązywały do dawnych podziałów wojskowych, w tym do popisu 1621 r. Różnice sprowadzały się głównie do podzielenia większych jednostek (z 1621 r.) na mniejsze, liczące mniejszą liczbę powiatów (w 1765 r.).

Dotychczasowe rozważania nasuwają kilka uwag. Rozwój demograficzny i społeczno-gospodarczy Żmudzi wpłynął na to, że tradycyjny podział na 29 powiatów coraz mniej odpowiadał potrzebom życia. Problem ten rozwiązywano doraźnie przez łączenie kilku sąsiednich powiatów, dzielenie większych powiatów na kilka części lub wyznaczanie nowych ośrodków dla danego powiatu przy zaniku dawnych centrów powiatowych. Były to wszystko półśrodki, nie zmieniające istoty ówczesnej struktury powiatowej. Jednakże nasilenie tych procesów miało na pewno wpływ na dalsze i głębsze zmiany w tej strukturze, prowadząc do reform administracyjnych w drugiej połowie XVIII w. W tym czasie potrzeba reformy tego podziału stała się jasna, przynajmniej dla części społeczeństwa szlacheckiego na Żmudzi. Wydaje się, że zasadniczym czynnikiem sprawczym był jednak długotrwały, pokojowy rozwój wewnętrzny Żmudzi od zakończenia wielkiej wojny północnej. W połowie XVIII w. nie tylko zaleczono rany wojenne, na co wskazuje współczesna opinia o Żmudzi będącej „in primo flore”⁹.

W świetle powyższych uwag bardziej zrozumiałe staje się dążenie szlachty żmudzkiej do zmiany podziału administracyjno-sądowego Żmudzi. Pierwsze znane nam propozycje w tej sprawie znajdujemy w instrukcji poselskiej sejmiku rosieńskiego z 1758 r.¹⁰ Wysunięto wówczas postulat „przymnożenia juryzdyk ziemskich i grodzkich” oraz wyboru 4 posłów na sejm (zamiast 2 wybieranych do tej pory) i 4 deputatów na Trybunał Litewski (zamiast 3). Dla uzasadnienia tych żądań wskazywano na to, że Księstwo Żmudzkie jest bardzo rozległym krajem, dzieli się bowiem na 28 powiatów. Bardzo charakterystyczna jest też uwaga, że „zadne familie” chcą służyć krajowi, lecz w dotychczasowych warunkach możliwości te były bardzo ograniczone.

Na kolejny sejm 1760 r. posłowie żmudzcy zostali wyposażeni w instrukcję, domagającą się realizacji powyższych postulatów, zresztą zawyżonych; domagano się bowiem prawa wybierania przynajmniej 6 posłów i tyluż deputatów¹¹. W zasadzie argumentowano podobnie, choć uży-

⁹ Bliżej na ten temat piszemy w przygotowanej do druku monografii o zaludnieniu Żmudzi w XVII i XVIII w. O względnej zamożności Żmudzi około 1775 r. por. uwagi L. Żytkowicza, *Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, w: *Spółeczeństwo staropolskie*, t. II, Warszawa 1979, s. 234.

¹⁰ AGAD, Archiwum Piłsudskich, XXXXVIII, akt nr 14.

¹¹ Ibidem, akt następny.

to innych słów. Podkreślono bowiem fakt istnienia wielu powiatów na Żmudzi, w których znajdowała się „obfitość obywateli”.

Na sejmach z lat 1761 - 1762 nie było posłów żmudzkich, sejmiki poselskie bowiem zerwano w toku walki politycznej, nie doszło więc do uchwalenia instrukcji poselskiej¹². Sprawa nowego podziału administracyjnego i sądowego musiała być jednak paląca, skoro żywo dyskutowano nad nią w czasie ostatniego bezkrólewia. W instrukcji na konwokację 1764 r. szlachta żmudzka domagała się zwiększenia liczby posłów i deputatów Księstwa do 4¹³. Te same postulaty wraz z potrzebą utworzenia przynajmniej jeszcze jednego sądu ziemskiego i grodzkiego wysunięto w kolejnej instrukcji poselskiej na sejm koronacyjny w tymże roku¹⁴. Tym razem postulaty Żmudzinów zostały zrealizowane, zgodnie z ich życzeniami. Obok istniejącego już sądu ziemskiego i grodzkiego w Rosieniach, utworzono podobny ośrodek sądowy w Telszach¹⁵. Księstwo Żmudzkie zostało wówczas podzielone na 2 repartycje sądowe: rosieńską i telszewską. Do pierwszej zaliczono 13 powiatów, a do drugiej pozostałe 15. Zwraca uwagę pominięcie powiatu płotelskiego, który łączono niejednokrotnie z sąsiednim powiatem połagowskim lub telszewskim. Przynależność poszczególnych powiatów do określonej repartycji była dość sztuczna i nie zawsze najszcześliwsza. Tytułem przykładu podamy tutaj 2 charakterystyczne przypadki. Powiat korszewski miał znacznie bliżej do Rosień niż do Telsz, a jednak zaliczono go do repartycji telszewskiej. Odwrotna sytuacja zaistniała w grupie powiatów północnej Żmudzi, ciężających ku Telszom, choć zaliczono je do repartycji rosieńskiej. Chodzi tu zwłaszcza o oba powiaty dyrwiańskie, berżański i szawelski.

Wyjaśnienia wymaga też sprawa ustalenia Telsz jako drugiego ośrodka administracyjnego i sądowego Żmudzi, obok Rosień. Zagadnieniu awansu tego miasteczka na centralny ośrodek w północno-zachodniej Żmudzi poświęcono sporo miejsca w monografii powiatu telszewskiego¹⁶. Tutaj krótko stwierdzimy, że Telsze były miastem gospodarskim i ośrodkiem jednego z największych starostw na Żmudzi (534 dymy w 1682 r.). Pod względem powierzchni, zaludnienia, liczebności szlachty oraz wielkiej własności ziemskiej (zarówno gospodarskiej, kościelnej, jak i magnackiej) był to jeden z największych powiatów żmudzkich, a największy w północno-zachodniej Żmudzi. Dodając do tego znaczenie gospodarcze i handlowe tego ośrodka, korzystnie położonego na skrzyżowaniu dróg han-

¹² Wykazy posłów (na Żmudzi vacat) z tych lat są w BJ, rkp. 101, VI, s. 490 i 666. Porównaj też PSB, XXIV, s. 729 (Pac Michał Jan).

¹³ BN, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkp. 1809 II, k. 1028.

¹⁴ AGAD, Archiwum Piłsudskich, XXXXVIII, akt nr 20.

¹⁵ VL, VII, s. 180 - 181.

¹⁶ Monografię tego powiatu przygotowujemy do druku w „Acta Baltico-Slavica”.

dłowych, oraz funkcje kościelne (parafia, klasztor) czołowe znaczenie Telsz w tym rejonie nie podlega dyskusji.

Z okresu bezkrólewia 1764 r. pochodzi ciekawy akt pt. „Forma Regiminis Xięstwa Żmudzkiego”¹⁷. Elaborat ten, mający cechy aktu oficjalnego (podpisy urzędników żmudzkich), omawiał różne elementy życia publicznego na Żmudzi, zmierzając w kierunku ich reformy: „sposób skuteczny” elekcji urzędników, posłów i deputatów, podział sądowy i administracyjny Żmudzi, status i hierarchię ciwunów oraz poddaństwo „swywolne” (problem zbiegostwa poddanych). Część zawartych tam postulatów została zrealizowana na sejmie koronacyjnym 1764 r.: utworzenie drugiego grodu i ziemstwa na Żmudzi, powiększenie liczby posłów (do 3) i deputatów (do 4) oraz *activitas* ciwunów żmudzkich¹⁸.

Być może, wspomniany akt był projektem konstytucji sejmowej lub memoriałem, będącym podstawą do dyskusji nad uregulowaniem życia publicznego na Żmudzi (zresztą nie tylko tam). Punktem wyjścia tego projektu było wprowadzenie nowych podziałów terytorialnych na Żmudzi: administracyjno-sądowego oraz sejmikowego. W pierwszym przypadku postulowano utworzenie 2 sądów ziemskich (Rosienie i Wornie) i 5 grodzkich (Rosienie, Wornie, Wielona, Płungiany i Wieksznie). O awansie Worni decydował zapewne fakt, że była to stolica biskupstwa żmudzkiego oraz korzystne położenie geograficzne miasta, leżącego niemal w samym środku Żmudzi. Pozostałe ośrodki znajdowały się w miastach gospodarskich, będących ośrodkami większych starostw. Stary gród nad Niemnem — Wielona — został wyznaczony dla szlachty z południowej Żmudzi, znad Niemna i Niewiaży, gęsto zasiedlonej przez szlachtę okoliczną. Płungiany w powiecie gondyńskim stać się miały ośrodkiem sądowym dla zachodniej Żmudzi, a Wieksznie w powiecie birżyniańskim — dla północnych obszarów Żmudzi, leżących nad granicą z Kurlandią.

Zwraca jednocześnie uwagę pominięcie Telsz i Szawli, należących w tym czasie do największych ośrodków miejskich na Żmudzi. Podkreślamy też, że Wornie jako miasto duchowne nie mogło być siedzibą sądu i zapewne z tego powodu siedzibę tę ostatecznie przeniesiono do Telsz — miasta leżącego na północ od Worni.

Jednocześnie dokonano „dyspartymentu powiatów”, przydzielając 13

¹⁷ AGAD, Archiwum Piłsudskich, XXXXVIII, nr 25, b.d. Jego datację ustalono na podstawie podpisów urzędników: Józef Iwanowicz, sędzia kapturowy XŻ, skarbnik żmudzki (podpisał instrukcję poselską 1764 r.), Stanisław Przeciszewski, ciwun ejragolski (podpisy z lat 1764 - 1766), Rafał Przeciszewski, ciwun wieszwiański (podpis z 1764 r.) i inni. Na datację tę wskazuje też treść analizowanego niżej aktu. Natomiast według innego źródła dokument ten pochodzić miał z 1767 r. (por. *Lietuvos istorijos metraštis 1981 metai*, Vilnius 1982, s. 111: „Rašiny's apie Žemaičių kunigaikštystės valdymo formas, seniūno, deputatų ir pasiuntinių rinkimą”).

¹⁸ Porównaj odpowiednie konstytucje w VL, VII, s. 180 - 181.

do ziemstwa rosieńskiego, a pozostałych 15 do ziemstwa wornieńskiego. Ten sam „dyspartymen” uchwalono następnie na sejmie koronacyjnym w 1764 r. zmieniając jedynie miejsce ziemstwa wornieńskiego na Telsze.

Odmienne projektowano przeprowadzenie podziału sejmikowego na Żmudzi, którego cechą była dwustopniowość. Na pierwszym szczeblu ustalono 18 ośrodków, w których miały odbywać się sesje powiatowe w określonym czasie przed sejmikami generalnymi. Obok dawnych ośrodków powiatowych (12: Wilkija, Wielona, Ejragoła, Rosienie, Szawle, Widukle, Kroże, Wieszwiany, Jaswojnie, Użwenty, Retów i Telsze) ustalono kilka nowych siedzib, które zdystansowały dawne centra powiatowe: Chwejdany (dla pow. pojurskiego i szawdowskiego), Wieksznie (birzyński, Wielkich i Małych Dyrwian), Kołtyniany (korszewski), Kurszany (berżański), Pługiany (gondyński) i Wornie (żorański i powondeński).

Zachowując tradycyjny podział na powiaty, zamierzano istotnie zmniejszyć ich liczbę (z 29 do 18) poprzez łączenie mniejszych i sąsiadujących z sobą powiatów, z zachowaniem tradycyjnych związków między nimi. W każdym ze wspomnianych ośrodków miano wybierać 3 lub 4 „subdelegatów”, będących reprezentantami szlachty określonej sesji powiatowej na sejmiki generalne w Rosieniach i Woriniach. Na sejmikach tych miano obierać po 3 posłów i deputatów. Istotnym novum było również to, że w sejmikach generalnych — obok subdelegatów — mieli uczestniczyć jeszcze starostowie powiatowi (a więc nie wszyscy starostowie!) ¹⁹, ciwunowie (w liczbie 14) oraz urzędnicy, zapewne łącznie z senatorami (na Żmudzi było ich 3: starosta generalny, kasztelan i biskup żmudzki). W sumie uprawnionych do głosowania było zaledwie około 100 osób. Ten tryb sejmikowania ograniczał w dużym stopniu rolę mas ubogiej szlachty, która traciła bezpośredni wpływ na wybory posłów i deputatów, nie mówiąc o iluzorycznym biernym prawie wyborczym. Wspomniany projekt wprowadzenia wyborów pośrednich był wymierzony w magnaterię. W praktyce ów „sposób skuteczny elekcji starosty (chodziło o wybór starosty generalnego żmudzkiego — G. B.), ziemstwa, deputatów i posłów” oddawał decyzję w ręce zamożnej, a przynajmniej średniej, szlachty żmudzkiej. Być może, właśnie społeczne konsekwencje wprowadzenia omówionego wyżej planu reform administracyjno-sądowo-sejmikowych na Żmudzi znalazły się u podstaw jego odrzucenia. Uchwalone zaś na sejmie koronacyjnym w 1764 r. konstytucje dotyczyły jedynie niewielkich zmian, szczególnie nowego podziału sądowego Żmudzi.

Niebawem ujawniła się niedogodność powyższego podziału. Już w instrukcji poselskiej z 1766 r. szlachta żmudzka wysunęła postulat drob-

¹⁹ Chodzi tylko o tych starostów, których ośrodek dóbr był jednocześnie stolicą powiatu. Według naszych obliczeń było ich 8: wilkiński, wieloński, jaswoński, rosceński, telszewski, żorański, połagowski i płotelski.

nych zmian w „dyspartymencie” niektórych powiatów²⁰. Domagano się więc podporządkowania powiatu korszewskiego ziemstwu rosieńskiemu, a Wielkich Dyrwian do Telsz. Na sejmie postulaty te częściowo uwzględniono i uchwalono konstytucję o przeniesieniu powiatu wielkodyrwiańskiego do repartycji telszewskiej, co umotywowano „niezręcznym podziałem” w 1764 r.²¹

Dalsze zmiany podziału administracyjno-sądowego przeprowadzono w latach 1775 - 1776. Na ówczesnych przemianach zaciążyła silnie osobowość Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego. „Dogadzając wygodniejszemu sądowych kadencji ulokowaniu” — głosiła konstytucja z 1775 r. — przeniesiono repartycję telszewską do Szawli²². Repartycja ta liczyła także 15 powiatów, położonych głównie w północnej i centralnej Żmudzi. Objęła ona większość dawnych powiatów, należących do repartycji telszewskiej, oraz kilka powiatów repartycji rosieńskiej; w tym Jaswojnie ciężące raczej ku Rosieniom, ze względu na swoje położenie nad dolną Niewiażą.

Miarą niestałości tego podziału jest fakt, że już w roku następnym (1776) dokonano kolejnego „dyspartymentu powiatów na sądowe repartycje” Księstwa Żmudzkiego²³. Dzieląc poszczególne powiaty między 2 repartycje, nawiązywano częściowo do dawniejszych podziałów. Nie obeszło się jednak bez niejasnych dla nas posunięć, np. zaliczono powiat telszewski do repartycji rosieńskiej, choć bliżej było do Szawli²⁴. Nowością tego podziału było to, że główną część powiatu wielońskiego zaliczono do repartycji rosieńskiej (część nadniemeńska z Wieloną), jego 2 trakty zaś (laudański i datnowski) — nie mające łączności terytorialnej z zasadniczą częścią powiatu — przyłączono do repartycji szawelskiej.

Jednocześnie konstytucja 1776 r. powiększyła liczbę posłów o 3; razem wybierano więc 6 posłów, po 3 z repartycji rosieńskiej i szawelskiej²⁵.

U źródeł przeniesienia repartycji sądowej do Szawli oraz podwojenia liczby posłów żmudzkich leżała działalność Antoniego Tyzenhauza²⁶. Miała ona na celu wzmocnienie kierowanego przezeń stronnictwa królewskiego na Litwie. Motywy tego kroku były więc polityczne, choć pewną

²⁰ AGAD, Archiwum Piłsudskich, XXXXVIII, nr 23.

²¹ VL, VII, s. 238.

²² Ibidem, VIII, s. 391.

²³ Ibidem, VIII, s. 572.

²⁴ Jest to tym bardziej zastanawiające, że powiaty sąsiadujące z powiatem telszewskim: od wschodu (birżyniański) oraz od zachodu i południa (wieszwiański) należały do repartycji szawelskiej. Możliwe, że w tym wypadku zdecydowały względy prestiżowe i obywatele telszewscy woleli nadłożyć trochę drogi niż udać się do miasta, które odebrało im splendor miasta sądowego.

²⁵ VL, VIII, s. 573.

²⁶ S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, Londyn 1970 - 1971, t. I, s. 99, 133, 160 i II, s. 18.

rolę mogły odegrać i względy prywatne. Szawle jako ośrodek ekonomii szawelskiej, jednej z największych w W. Ks. Litewskim, były bowiem administrowane przez A. Tyzenhauza w latach 1765 - 1780. Przyczyniając się do rozwoju tego miasta, umacniał on swoje wpływy polityczne, a zapewne też korzystał ze zwiększonych wpływów z ekonomii, związanych z utworzeniem tam repartycji sądowej. Formy jego oddziaływania na sprawy sądowe i sejmikowe wykraczają poza ramy niniejszego artykułu; pisano zresztą o tym w literaturze ²⁷.

„Dyspartyment powiatów” z 1776 r. nie w pełni zadowolił szlachtę, skoro dwa lata później domagała się ona przyłączenia powiatu telszewskiego i połągowskiego do Szawli, a traktów: laudańskiego i datnowskiego do Rosień ²⁸. Jednakże stan z 1776 r. utrzymał się ponad 10 lat, do reform z doby Sejmu Wielkiego.

Problem powiatów północno-zachodniej Żmudzi (głównie połągowskiego, plotelskiego i telszewskiego) wynikał przede wszystkim ze znacznej odległości do siedzib sądowych w Rosieniach czy Szawlach. W 1790 r. ustanowiono w związku z tym kancelarię grodzką i ziemską w Telszach dla wspomnianych powiatów. Była ona kierowana przez urzędników repartycji rosieńskiej ²⁹. Krok ten uzasadniono „znaczną rozległością Xięstwa Żmudzkiego”, co zmuszało obywateli tych powiatów do dalekich podróży dla dokonania transakcji ziemskich, regulacji spraw podatkowych czy sądowych. Autorem tej konstytucji był poseł żmudzki Józef Plater, którego projekt przyjęto jednomyślnie i „w prawo zamieniony został” ³⁰. W swej mowie sejmowej z 21 maja 1790 r. uzasadnił on szeroko ten projekt oraz wskazał, że postulat nie jest nowy, a podejmowano go wielokrotnie w wystąpieniach publicznych i publiczystyce, by w końcu zlecić tę sprawę posłom sejmowym.

Kolejnego podziału Żmudzi dokonano w 1791 r. w ramach generalnej reformy administracji Rzeczypospolitej ³¹. Państwo polsko-litewskie podzielono na 3 prowincje (Wielkopolskę, Małopolskę i Litwę), które miały wybierać po 68 posłów. W każdej prowincji starano się dostosować roz-

²⁷ Ibidem, t. I, s. 111-112, 537; tegoż, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik TPN w Wilnie”, V, 1911-1914, s. 116; A. Kalenkiewiczówna, *Rozkład partii Tyzenhauza na tle sejmików litewskich*, w: *Księga Pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy USB*, Wilno 1933, s. 141.

²⁸ B Czart, rkp. 721, s. 579 (instrukcja z 1778 r.).

²⁹ VL, IX, s. 173.

³⁰ AGAD, Archiwum Sejmu Wielkiego, VII, s. 309 (mowa), 314 (jej omówienie, projekt konstytucji).

³¹ S. Sosin, *Reforma sejmików na sejmie 4-letnim*, w: *Korpus Kadetów nr 2 w dziesiątą rocznicę istnienia 1919/20 - 1929/30*, Chełmno 1930, s. 19-86 (praca częściowo przestarzała); J. Sobczak, *Reforma sejmików na sejmie 4-letnim i jej realizacja w Wielkopolsce*, „Roczniki Historyczne”, 1980, s. 67-98; B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788 - 1792). Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1951.

kład mandatów poselskich do liczby szlachty zamieszkałej w poszczególnych województwach i ziemiach. Obok starań o zasadę równości głosów, istotną rolę odgrywała także tradycja historyczna, będąca podstawą do wyodrębnienia danej ziemi i zapewnienia jej mandatów³².

Powyższe kryteria znalazły zastosowanie również na Żmudzi, którą podzielono na 3 powiaty sejmikowe (repartycje): rosieński, szawelski i telszewski³³. Szczególnie skomplikowany był podział między dwoma pierwszymi powiatami, gdzie operowano częściami powiatów, parafiami i ich częściami oraz pojedynczymi majątnościami szlacheckimi. Powiat rosieński objął 6 dawnych powiatów i części kilku dalszych, powiat szawelski — 7 i części kilku dalszych, a pozostałych 11 powiatów utworzyło nowy powiat telszewski. W każdym z powiatów obierano po 2 posłów, a miejscem ich obioru były kościoły parafialne lub klasztorne w miastach powiatowych.

Dalsze zmiany przeprowadzono na ostatnim sejmie Rzeczypospolitej w 1793 r. Wprowadzając pewne zmiany na Żmudzi, zachowano podział na 3 powiaty, nie zmieniając granic między nimi³⁴. Zrezygnowano wówczas z określenia „repartycja”; powiaty żmudzkie zaczęto nazywać „ziemiami”. Podobnie postąpiono z tradycyjną nazwą Księstwa Żmudzkiego, na której miejsce wprowadzono pojęcie „województwa żmudzkiego”. Ten zabieg unifikacyjny nie utrzymał się w praktyce, a Józef Wolff — mimo usilnych poszukiwań — nigdzie nie spotkał tytułu „wojewody żmudzkiego”³⁵. Niesłuszna jest jednakże opinia, że nowy podział „nie mógł się urzeczywistnić” z powodu powstania kościuszkowskiego i rozbiorów³⁶. Jest bowiem faktem, że nową nomenklaturę województwa żmudzkiego przyjęto w aktach Komisji Porządkowej ziemi rosieńskiej w latach 1794 - 1795³⁷. Należy jednak zgodzić się z tym, że był to zbyt krótki okres, by nowa nazwa utrwaliła się w świadomości społecznej i wyparła tradycyjną nazwę Księstwa Żmudzkiego.

W sumie działalność targowiczan nie miała większego znaczenia dla podziałów administracyjnych na Żmudzi. Inaczej wypadnie jednak ocena podziału administracyjnego z 1793 r., jeśli spojrzymy na to z punktu widzenia Rzeczypospolitej. Będzie to kontynuacja działań, zapoczątkowanych przez Sejm Wielki i skodyfikowanych w Konstytucji 3 maja, tak zwalczanej przez targowiczan. U podstaw ówczesnych działań leżały nie tylko rozbiory państwa, ale nie mniej ważne były czynniki natury

³² B. Leśnodorski, o.c., s. 248 - 249 i 334.

³³ VL, IX, s. 332 - 333.

³⁴ Ibidem, X, s. 316.

³⁵ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze W. Ks. Litewskiego 1386 - 1795*, Kraków 1885, s. 90 - 91.

³⁶ Ibidem, s. 90 - 91.

³⁷ *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, Dalis II, Vilnius 1961 — porównaj indeks.

politycznej i skarbowej. Wymagały one bowiem ustanowienia nowego podziału administracyjnego państwa na województwa i ziemie, mniej więcej równe co do obszaru i liczby mieszkańców. W ten sposób uniknęło by się dominacji jednych województw nad innymi³⁸. Być może, pewną rolę odegrał tu wzór reformy administracyjnej w Rosji z 1775 r., kiedy to podzielono imperium na gubernie i powiaty, równe co do obszaru i liczby mieszkańców³⁹. Istniejące analogie pozwoliły zapewnić poparcie ambasadora rosyjskiego dla tych reform. W istocie źródła reformy administracyjnej tkwiły organicznie w postanowieniach Sejmu Wielkiego, będąc właściwie konsekwencją zmian ustrojowych, zawartych w Konstytucji 3 maja.

Granice trzech powiatów (ziem żmudzkich z 1793 r.) nie zostały zmienione po rozbiorach Rzeczypospolitej, z wyjątkiem utraty niewielkiej zresztą Żmudzi zaniemeńskiej. Część ta przypadła Prusom, a po utworzeniu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego weszła w skład tych organizmów politycznych. Niesłuszna jest natomiast opinia o zmianie wschodniej granicy Żmudzi w rejonie Szadowa; miano go wówczas przyłączyć do powiatu upickiego (od 1843 r. zwanego poniewieskim)⁴⁰. Rejon ten nie należał bowiem nigdy do Żmudzi, stanowiąc część powiatu upickiego województwa trockiego, choć przylegał on do granic żmudzkich.

W sumie ustalone w 1791 r. granice powiatowe Żmudzi utrzymały się w XIX w. do reformy administracyjnej z lat 1839 - 1843, a częściowo i w okresie późniejszym⁴¹.

³⁸ J. Wąsicki, *Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z roku 1793 (studium historyczno-prawne)*, Poznań 1952, s. 125 - 126.

³⁹ Ibidem, s. 127.

⁴⁰ W. Gadon, *Statystyka Księstwa Żmudzkiego*, Paryż 1839, s. 97. Ostatnio za nim L. Żytkowicz, o.c., s. 233, przyp. 14. Szadów leżał w powiecie upickim, przy granicy żmudzkiej; pisano o tym bliżej w recenzji wspomnianej tu pracy L. Żytkowicza w „Acta Baltico-Slavica” (w druku).

⁴¹ Bliżej na ten temat (wraz z mapą podziałów administracyjno-terytorialnych Żmudzi w XVII - XVIII w.) piszemy w przygotowanej do druku rozprawie o zaludnieniu Żmudzi w XVII - XVIII w.; por. wyżej przyp. 2.